

GYÖNGYÖSI EROTICUS

Hát még Cupidónak csalárd álnokságát,
A rossz házasságnak boldogtalanságát,
Hánd fel a könyveknek akármely sokságát,
Nem találd ehhez hasonlatosságát.

Násó koporsóját ha ma elhagyhatná
És a magyar nyelvet jól megtanulhatná,
S Thereus dolgait ebben olvashatná,
Gyöngyösi meggyőzött engem, azt mondhatná.

Mit mondjak hosszason írt Charicliáról,
Rózsakoszorúról, Keserves Nimfáról,
Dédalusról csinált Cuma Templomáról,
Merthogy ez is övé, látszik szép voltáról.

(Kovácsnai Sándor)

A szerelem költője. Jóllehet Klaniczay Tibor Balassira alkalmazta ezt az epitheton ornanst,[14] az már foglalt volt: Arany János – aki Gyöngyösi-tanulmánya írásakor, 1863-ban csak az istenes versek költőjét ismerhette Balassiban – Gyöngyösi Istvánt nevezte így.[15] S tehette ezt: ismert verstermésének legjelentősebb része Venus jegyében született. Csakhogy míg Balassi lírikusként, a szerelem alanyaként élte meg és beszélt el érzései-vonzalmai-vágyakozásai, sikerei és kudarcai történetét, Gyöngyösitől nem ismerünk saját érzelmi életére utaló, akár fikciós költeményt sem, ő mindig az epikus elbeszélő pozíciójából adta elő mások szerelmi kapcsolatának művészi, félig valós, félig fiktív esemény sorát. Az egy Kesergő Nimfa (Palinódia) kivételével minden versének, a fordításoknak-átdolgozásoknak is a világbíró szerelem az ihlető forrása – ez alól még a Rózsakoszorú sem kivétel, amelyben a földi szerelem egy más típusú elragadtatásnak adja át a helyét.

A fentebbi állítás különösképpen igaz kötetünk darabjaira. Az ovidiusi heroida-fordítások közül Paris és Helena levélváltása a szerelmi vágy és csábítás trükkjeinek, Penelopének a távol levő Ulisseshez írt levele pedig a házastársi hűség állhatatosságának példázata. Úgyszintén Venus és nyilazó fiacskája az okozója az alvilági magányától szenvedő Pluto hatalmas indulatú érzelmekitörésének és Proserpina elrablásának. Szerelmi csalódássorozat a Cuma városában építtetett Dédalus temploma, amiként a Csalárd Cupido már címében hordozza a központi szereplő ármányos szerelmi cselszövéseiről kinyilvánított költői ítéletet. Csakhogy amíg Gyöngyösi eredeti műveiben (Márssal társolkodó Murányi Vénus, Porábúl megéledett Főnix, Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága) Venus és Cupido közös munkája a szerelmespárok házaspárrá egyesítésének érdekében történik, azaz pozitív szerepet játszik, addig az itt olvasható darabokban Venus és utasítását végrehajtó szárnyas gyermeke a tisztátalan szerelem, a buja testi gerjedezés pusztító-romboló hatását és annak tragikus következményeit jelzi.

Csalárd Cupido

Kötetünk legjelentősebb és egyben legeredetibb alkotása a Csalárd Cupido. A keletkezése körüli időkben nem kerülhetett sajtó alá, vélhetőleg azért, mert a dedikáció címzettje, gróf Koháry István (1690-ben a Rózsakoszorú megszólítottja) nem vállalta a nyomtatás költségeit 1695-ben, amikor az ajánlás kelt – ám az okot illetően ne bocsátkozzunk találgatásokba, mint elődeink tették –, nem

tudjuk, miért. Kéziratban maradt, 1734-es komáromi megjelenését azonban akkora olvasói érdeklődés fogadta és követte, hogy a Dugonics András-féle 1796-os Gyöngyösi-összkiadást még másik négy Cupido-edíció előzte meg, s több kéziratos másolatban is megőrződött az utókor számára. A 18. század folyamán, még 1724 előtt, amikortól az első kéziratos másolatokkal rendelkezünk, valósággal „szétírták” szövegét, a házassági hűtlenség eredetileg is változatos és fantáziadús példatárát – mint arra Kovács Sándor Iván rámutatott, a II. rész 16. strófája még Csokonai egyik versébe is behatolt[16] – nagy kedvvel és leleménnyel bővítették-gazdagították, dekonstruálták és eldurvították. A bizonyos „semmire-kellő kaczer emberke” által eltorzított, Gyöngyösi nevét nem tartalmazó 1772-es budai nyomtatványról, mely kezéhez eljutott, Dugonics így tudósít: „Méltán kérheti ugyan az olvasókat Gyöngyösi: hogy pennája vastagságának meg-engedgyenek, ha maga keze-írását nézzük is, holott némely helyen vastagon fogott pennája. De sokkal méltábban esedezhetik azon semmire-kellő kaczer emberke, ki Gyöngyösinek munkájához sok olly ocsmánságokat toldott, mellyek Gyöngyösinek emberséges emberhez illő jelével meg-nem-egyeznek, és annak keze írásában nem találtnak.”[17] Ebben a kérdésben jelenlegi tudásunk szerint ugyanúgy foglalkozhatunk állást, mint a kritikai kiadás sajtó alá rendezője: a szerzőhöz időben és térben legközelebb álló példányok, az OSZK- és a barsszentkereszti kézirat nem tartalmazza a betoldásokat. Az új strófák variabilitása arra enged következtetni, hogy többen is kedvet kaptak a bővítéshez.

A Csalárd Cupido nem csupán a populárisabb irodalomra érzékeny olvasóközönség, hanem a szakértő Gyöngyösi-olvasók tetszését is elnyerte. Kovásznai Sándor vélekedését a mottóban közölt versrészlete híven tükrözi.[18] Ráday Gedeonhoz írott levelében hasonló az értékelése: „Én ugy itélek, hogy a Kemény János, a Murányi Vénus, a Cupido, ez a három remek munkában elmehet akárhol.”[19] A címzett a Gyöngyösi munkáinak chronologica rendi című bibliográfiai összeállításában maga is jó véleményt mond a műről: „Tiszta életnek Geniussa, vagyis közönségesebb nével Cupidó: NB. Ez Sem nyomtatódott ki Soha Gyöngyösi életében; hanem jött ki legy első nyomtatásba Sátor Peter költségevel Győrbe. (Az Esztendő Sem nem jut eszembe.) Ez az kiadóis el halgatta a Gyöngyösi nevét, noha azt olylyan szemtelenül, mint az Florentina ki adója magának nem tulajdonította. Ezen munkája Gyöngyösinek a Kemény János után, legy jobb volna a Rendtartás rá nézve, ha aztat ez az Magyar Petronius annyi Sok Fajtalan elő adassokkal szüksegtelenül meg nem fertéztette volna.”[20] (Ha majd egy évszázad múltán így vélekedett Ráday, talán mégiscsak igazuk lehet azoknak, akik azt állították, hogy Koháry erkölcsi meggondolások miatt nem vállalta e mű kinyomtatását...) Gyöngyösi 1720–1730-as évekbeli másolói úgy értesültek, hogy az 1695-ös kézirathoz képest 40–50 strófával kibővített szöveget a költő élete vége felé „vette rendbe”. Lossonczy László 1724-es másolatában ez áll: „Ez Múnkát az Nehai B[ecses] E[mlékezetű] Gjöngjösí István, Magjar Cicero T[ekintetes] N[emzetes] Gömör Vármegje Vice-Ispánnya eletének vége felé vette rendben, mint observálhatni az Masodik Résznek utóllján, mert nemellyiket esmerte is, igazán is mondotta, mert meg tanulhatta ezt az Compendiumot az Murányi Vénusnál, midön maga is szolgálta, akkoron az Murányi Venusnak Cupidoját esmérhette, az után Kariklianál observálhatta, a Venus Leányitúl, Kemény János engedelmes hadában maga serege is forgot, és vegre az Palinodiában maga háza nepét is siratta.”[21] (Badics ezeket a szövegeket még nem ismerhette!)[22]

E recepciótörténeti értékű fejtegetésből az világlik ki, hogy a közeli utódok szinte egy második Bornemisza Pétert láttak Gyöngyösiben: ő is tudta, a szexuális ördögi kísértések mennyire eluralkodtak saját korán:

Szemléltem azelőtt amely eseteket,
Azoknak is félve néztem mint-léteket,
Látván tüzek miatt nagy veszedelmeket,

De azoknál inkább rettegem ezeket.

Mert azokat véltem majd csak példázatnak,
És mint Morphaeustól származott fajzatnak,
De ezek mint való dolgok, úgy láttatnak,
S bizonyos-léteikkel méltán irtóztatnak.

Azok másképpen is mind hajdaniságok,
S elmében álomként gyűlt iszonyúságok,
De ezek mind mai dolgok és újságok,
Kiknek nyilvánvaló igaz valóságok.

Mintha ösmérenk is köztök némelyeket,
És azért is nézem félve veszélyeket,
Megindulok, hogy elhaladjam helyeket,
Hol ezek szertelen mívelik ezeket. (II/60–63)

A kései, XIX–XX. századi szakírók azonban korántsem fogadták a művet egyöntetű lelkesedéssel, aminek legfőbb oka az lehetett, hogy a vers intencióit nem értették, félreértették, vagy saját koruk irodalomeszményét, ideológiai és morális elveit kérték rajta számon – ahogy az több Gyöngyösi-mű esetében is történt.

Többen szerelemellenes alkotásnak találták,[23] lévén, hogy a barsszentkereszti kéziratból Rupp Kornél által közölt,[24] majd Badics kritikai kiadásába is felvett, az olvasóhoz szóló ajánlás elég világosan rögzíteni látszik az írói célkitűzést. A régiek szerint Cupido a „kacér indulat és buja szerelem istene”, Diana pedig a „tisztá élet istenasszonya”. Az emberek hajlandóságai, a szűzies vagy a bujálkodó élet utáni vágyaik szerint iratkoztak ennek vagy amannak zászlaja alá, vették fel zsoldját. Ez ma sincs másként. „Ezeket azért elsősorban így értvén, tudja meg azután azt is az Olvasó, hogy azon versekben a Geniuson értetik egy olyan személy, aki minekutána általlátta sok dolgokból az említett veszedelmeket s azoknak szörnyűségét, amelyek tudnia illik, mind az házasságban, mind azon kívül az megmondott buja szerelemnek mérge s emésztő tüze miatt szoktak esni, és azokat el akarná kerülni: a Dianának (melyet az isteni malasztnak és gondviselésnek példázatként azon versekben, segedelme) folyamodik oltalmához, és hogy inkább megmenekedhessen annak sokféle törétül s gyakor ostromitól, a magányos tisztá életre kötelezi magát azon szűz asszonynak segedelmében vetett reménsége mellett.” A szöveg értelmezői azonban nem vették figyelembe, hogy az ajánlás és a vers tényleges szövege, üzenete között ellentmondás feszül. Ugyanis maga a mű – mint alább látni fogjuk – a fentemlítetttnél többet kínál megoldásul. A szerző valójában nem elégszik meg azzal, amit az ajánlásban jelez: a történet narrátora, a „tisztá életnek Geniusa” többször is Dianához, a szűzesség istenasszonyához folyamodik, hogy „mind az házasságban, mind azon kívül az megmondott buja szerelemnek” sokféle csapdájától és gyakori ostromaitól megmenekülhessen, s ezért „a tisztá életre kötelezi magát”.

A szöveg alapos elemzése arra az eredményre vezet, hogy Diana viszont többször is visszautasítja Genius szűzies életre történt felajánlkozását, s helyette előbb nimfái közül kínál fel egyet feleségül, majd pedig egyértelműen hitet tesz a „jó feleségesség”, a házasság intézménye mellett.

Az allegorikus történet – melynek indítása erősen emlékeztet a Palinódia prosopopoeia, megszemélyesítő vershelyzetére – során a tisztá életet eszményítő Genius Venus siránkozására annak

elveszett fia, Cupido keresésére indul, s útja közben meglátja Cupido – akit addig nem ismert – szerelemszerző tevékenységének roppant változatos csapdáit, számtalan áldozatát és azok rettenetes kínjait, önként vállalt halálnemeit. (Horváth János bizonyára erre a részre gondolt, amikor „ürügyes erotikum”-nak nevezte Gyöngyösi házasságtörés-katalógusát.)[25] Hogy ezeket elkerülje, a tegzes istennőhöz, a tiszta életnek óhajtott asszonyához, Dianához fordul és szegődik oltalomért: tegye lehetővé számára az aszkéta életformát. Genius, aki az isteni és az emberi szférában egyaránt mozog, de mint Diana szavaiból kiderül, valójában az emberi szférához tartozik, részt vesz Diana vadászatán, amely – az istennő magyarázata szerint – allegorikus értelmű: az egyre fokozódó hevű küzdelemmel legyőzött szarvas, vadkan és medve a Cupidóval együttjáró kísértések, a test, világ és ördög „megszemélyesítői”, s ellenük csak

A jó hit, reménség, isteni félelem,
Szeretet, böjt, szegényt tápláló kegyelem,
A szíves könyörgés s tűrő engedelem
Az te oltalmodra derék segedelem.

Úgy a mértékletes élet és igazság,
Erősség, kegyesség s az alázatosság,
Okosság több jókkal és állhatatosság (IV/69–70)

keresztény erényeivel lehet eredményesen felvenni a harcot.

Közben egy elejtett fácán kapcsán – történet a történetben, allegória az allegóriában – Cupido ármányos voltának alaposabb megismerése érdekében Diana előadja a fácán, a fülemüle és a bűdösbanka eredetének – ovidiusi – meséjét: miként tette erőszakkal magáévá Tereus thrák király, felesége, Progne hűgát, Philomelát, illetve a meggyalázott, majd kimetszett nyelvű hűg esetét megtudó Progne emberfeletti gyűlöletében hogyan étette meg Tereusszal saját kisfiukat, Itist. Tereus kitorzni készülő bosszújától úgy menekítették meg őket az istenek, hogy mindannyiójukat madárrá változtatták. S ekkor hirtelen és váratlanul a mitológiai istennő a költő hangján mintegy kiszól a versből – eddig csak Venus, Genius és Diana szólalt meg –, s a Zrínyit és Gyöngyösit más műveiben is izgató poétikai kérdésről, a fabula és a história, a fikció és a tényirodalom viszonyáról[26] elmélkedik, nem kevés iróniával:

Erről a poéták ekként fabulálnak,
Azmelyek sok elmés lelemént formálnak,
De az históriák más módon traktálnak,
Akiknek dolgai valóságból állnak. (III/188)

Az ovidiusi betét maga is allegorikus módon viselkedik, megerősíti az előzményeket: a Cupido által felkorbácsolt szenvedélytől elvakított Tereus borzalmas tette hogyan okoz újabb borzalmakat és szenvedéseket, egészen a tébolyulásig. Diana rögtön le is vonja a tanulságot Genius számára: Cupido törébe esvén, mérgezett mézét kóstolván ő is könnyen így járhatott volna. Ezután egy újabb, rövidebb allegorikus betét következik: az őt üldöző ráró elől Diana öléhez menekülő galamb története. Ez sem más, mint Genius újabb leckéztetése – újabb felajánkozására –, s újabb elutasítása. Mindez annak ékes bizonyításául, argumentációjául szolgál, amit Diana már korábban kifejtett: Genius akkor jár jól, ha nimfái közül választ feleséget:

Mint hogy ezek nőttek magam seregében,

Ösmérem, hogy ki-ki szelíd erkölcsében,
És nincs semmi korom tiszta életében,
Szüzesség laurusa lévén a fejében.

Azkivel mikor jutsz igaz szeretetben,
Az házasságbéli istenes szerzetben,
Lészen úgy is részed a tiszta életben,
Az szemérmességet tartván őrizetben.

Nem lész semmi köze hozzád Cupidónak,
Kitehetd a szűrit, mint oly vérszopónak,
Életedet mondhatd kedvedre folyónak,
S az Vesta szüzekhez közel hasonlónak.

Fogadásodnak is teszesz így eleget,
Az lehetetlenség terhe sem veszteget,
Mert az a szüzesség, kit elméd feszeget,
Mint a romló földet, illet inkább eget.

Azért tanácsosabb ezt így mértékelni,
Fogadásodnak is részszerént betelni,
Mint elbírhatatlan nagy igát viselni,
És gyalázatosan az alól kikelni. (II/105–109)

Vagyis a mű gondolatilag koherens, legfeljebb az olvasóhoz szóló ajánlásban megadott programot nem fedi pontosan: a teljes vers szerint ugyanis a szűzies élet lehet ugyan a vágyott cél, de a földi halandó számára értelmetlen és/mert elérhetetlen.

És nem feloldhatatlan ellentmondás rejlik abban, hogy a tiszta, szűzies életformára áhítózó és azt vállalni akaró Geniust éppen annak istenasszonya, akit az ajánlás szerint „isteni malasztanak és gondviselésnek példáztuk”, Diana beszél le, és éppen e szavakkal a szűz élet aszkéziséről. Ellenkezőleg: ez adja hitelességét. Diana szerint ugyanis a tiszta szűziesség az égiek tulajdona. Inkább illet eget, mint romlékony földet. A szüzességhez nagy tökéletesség kívántatik, annak nehezen tehet eleget a „töredékenség”, a földiek tökéletlensége.

Az allegória pszichológiai üzenete tehát nem más: a szerelem – a házásélet szerelme is – sok szenvedéssel, gyötrellemmel, kínnal jár, sok tűrést követel, s ha a „jó feleségesség” nem ér is fel a szűzies tisztasággal, mégis az előbbit kell választaniuk a földi lényeknek. Mert az utóbbi az emberre, a halandóra „elbírhatatlan nagy igát rak”.

Az „istenes szerzésű” jó házasságban töltött tiszta életnek viszont megvannak a segítői: a már fentebb idézett keresztény erények.

Ezért fordul tehát – látszólag – önmaga ellentétébe a költő eredeti célkitűzése. Poétikai cselének, trükkjének vagyunk áldozatai: addig dicséri-magasztalja az aszketikus életformát, a szerelemmentes egyedüllétet, a szűzies elzárkózást, hogy aztán egy váratlan fordulattal egy istennő szájából legyen hallható mindennek a cáfolata, a házasság és a nő emelkedett dicsérete:

Mondom ugyan most is, drága a szüzesség,
Nem ér azzal semmi jó feleségesség,
De minthogy amabban nagyon sok nehézség,
Inkább hajol ehhez a testi gyöngesség.

Ez is tenész pedig elég kedvességet,
Mert kinek az Isten ad jó feleséget,
Minden dolgaiban talál könnyebbséget
És szerez szívének sok gyönyörűséget.

Ha a kedvetlen tél fergeteges ege
Háborítja, s annak fagyaló hidege,
Kedvese testének ha éri melege,
Óhajtott tüzeben lész mindjárt elege.

Ha az izzasztó nyár heve háborgatja,
Annak unalmát is azonnal múlatja,
Árnyékos ölében ő magát nyugtatja,
S ott a hús csókoknak frissíti harmatja.

Kedvindító szava bánatját kergeti,
Biztató beszéde kárát felejteti,
Ha haragra indul, addig édesgeti,
Hogy szép kérelmével arrúl is elveti.

Szükségét segíti nagy szíves készséggel,
Ha mikor az Isten látja betegséggel,
Sűrög körülötte igaz serénységgel
És kedvét keresi minden tehetséggel.

Másként is a földnek legékesb állatja
Az asszonyi rendnek kedves állapotja.
Mint a felkelő nap, olyan ábrázatja,
És azt akarki is szeretve láthatja. (IV/36–42)

Ez – és a következő nőmagasztaló sorok – a klimax, a vers igazi csúcspontja. A házasság a pogány mitológiában is, csakúgy mint a biblia szerint, isteni végzésből van. A szemérmes, mértékkel, keresztény virtusokkal élő házasság tehát helyes és követendő példa és gyakorlat. Ehhez képest már erőtlén Genius újabb tisztasági fogadalma; Diana megígéri ugyan további pártfogását, bejegyzí könyvébe Genius nevét, de elbocsátja magától, nem tartja közvetlen isteni seregében, hiszen nem választott feleséget nimfái közül. Genius, még egyszer találkozván és szakítván Venusszal, visszatér az emberi szférába, nem ismerjük további sorsát: „Elhagynom, pályámat tovább mint futottam, / Legyen elég, amit ezekrül mondtam” – fejeződik be a vers.

Gyöngyösi István tehát nem tesz mást, mint szerelemideológiájában visszanyúl Balassihoz, aki ezzel védte prológusában a nálunk akkor még szokatlan tematikájú Szép magyar comoediáját:
„Botránkozást az nem hoz senkinek, mert tisztességes szerelem vagyok benne, oly penig, ki szabad, nem köteles személek között forog, sem egyéb végre, hanem házasságra.” [27] Kiemelés tőlem, J. J.)

Aminthogy Venus és Cupido elutasításában is Balassi-, illetve Rimay-szöveghelyeket és toposzokat ismételt a barokk költő.[28] Gyöngyösi István szerelemábrázolásában általában is tovább élnek a petrarkista képek és közhelyek, a mitológiai apparátus, s ez az individuális szerelem egyedi lírai megjelenítése ellen munkál. Mindez teljesen egybevág Michel Foucault megfigyelésével: a XVII. század elején szexuális őszinteség uralkodott, ám a század folyamán keletkeztek a szexuális tilalmak is, ekkor érték fel a „többi szexualitásforma rovására” a „házasságon belüli felnőtt szexualitást, ekkor alakulnak ki az illendőség parancsai, ekkor válik kötelezővé a testiség kerülése, ekkor fogalmazódik meg először a nyelvi szemérem, a hallgatás parancsa”. [29]

A mű keletkezésének időpontjáról csak találgatások vannak, Badics egyebek között, mint például Gyöngyösi Széchy Mária haragja miatti 1669–1670-es balogvári száműzetése, felvetette annak lehetőségét is, hogy esetleg a költő második házasságának alkalmából született, 1674 előtt, amikor is Andrássy Miklósné udvari személyzete közül választhatott feleséget Görgei Judit személyében, hasonlóan ahhoz, amiként Diana ajánlotta fel nimfái egyikét Geniusnak.

A mű Gyöngyösi eredeti szerzeménye, benne Diana elbeszélése a fácánnal kapcsolatban – az egész III. rész – olyan intertextuális betét, amely végig Ovidius szövegén alapul (Metamorphoses, VI, 424–676), néhol szó szerinti fordítás, néhol jelentős átírás, saját leleményű kiegészítés formájában. Fontosabb önálló betoldásai rendkívül jellemzőek rá: hol részletező leírással – mint Philomela ragyogó szépségének és pompás ruházatának jellemzése (25–32), mely révén a mitológiai hősnő beléhelyeződik a költő magyar főúri nőalakjainak galériájába, egyszersmind a Gyöngyösinek tulajdonított Igaz barátságunk és szíves szeretetnek tüköre című dramatikus játékba is! –, hol pedig az életszerűség, a pszichológiai hitelesség megkívánta terjedelmesebb elbeszéléssel oldja a merevebb mitológiai kereteket és jellemeket (56–65). Tereus szerelmi gerjedelmének (65–84), apósától való búcsúzásuknak és útrakelésüknek (85–101), Tereus merényletének részletes taglalása (121–144), Tereus hazaérkezésétől Philomela kiszabadulásáig, a lemészárlásra szánt Itis anyja körüli „csacsogása és hizelkedése” (156), Progne fecskévé, Philomela fülemülévé, Itis fácánná, Tereus bűdösbankává változása (180–187) – mind-mind Gyöngyösi költői-lélektani bravúrja, Ovidius szövegének kifejtése, továbbírása. Tar Ibolya megállapítása szerint a Tereus-betét az Amores és az Ars amatoria lenyomatait is magán viseli.[30]

Paris Helenának

A trójai háborút kirobbantó világszép hölgyet megudvarló levelet Ovidius heroidái között Paris Helenae címmel ismerhette meg Gyöngyösi. A XIX–XX. század fordulója körül a kétes hitelű művek közé sorolták, s a Poetae Ovidiani felirat alatt közölték, még Badics is mint ilyet tárgyalta. A modernebb szakirodalom legfeljebb csak a 39–142. sor hitelességét vitatja, illetve újabban az eredeti Ovidius-szerzemények között tartja számon, Helena válaszlevelével együtt.[31]

A 378 disztichonos sorból álló költemény a magyar költőnél-átültetőnél 152 négysoros szakaszban, vagyis 608 sornyi terjedelemben bomlik ki. A magyar szöveg 73–118. sora valószínűleg a fordítás másolójának téves lapozása miatt hiányzik, a 31. versszak – Badics megállapítása szerint – már megfelel az eredeti 119–120. sorának. A 42–43. versszak, Helena szépségének jellemzése, a fordító önálló betoldása, csakúgy, mint a 80–83. strófák, melyek a latin szövegben nem olvashatók.

Az udvarló levél írója „mindenféle mesterséggel, dicsérrettel, hízelkedéssel, ígéretekkel, kérkedéssel, Menelaus kisebbségivel ostromolja Helenának asszonyi gyarlóságát” – foglalja pontosan össze a fordító a szöveg funkcióját és módszerét. A dinamikus, találékonyan, szellemesen, sőt némelykor

furfangosan érvelő meggyőző beszéd nemében és modorában otthonosan mozog az effajta retorikában járatos Gyöngyösi, akinek szerzőségét a szakirodalom érdemben nem kérdőjelezte meg. A magyar szöveg keletkezésének időpontját nem ismerjük, minden valószínűség szerint a legkorábbi művek között helyezhető el, talán még a sárospataki tanulmányok vagy az azt követő évek termése, az itt olvasható másik két költői levéllel együtt.

Felfedezésük Nagy Sándor múzeumi könyvtártsztnek köszönhető: az ő 1887-es közleménye hívta fel Badics Ferenc figyelmét e versekre.[32]

Helena Parisnak

A vers az előző Paris-levélre adott válasz. Helena Paridi címmel keltette fel Gyöngyösi figyelmét, később ezt is a Poetae Ovidiani kétes hitelű darabja között adták ki, ahonnan, mint fentebb már volt róla szó, bekerült az autentikus Ovidius-alkotások közé. Az eredeti 268 disztichonos sorból a szabad átültetés nyomán 124 versszak, vagyis 496 sor lett. A fordító betoldásai, önálló megoldásai, Gyöngyösi Istvánra jellemző fordulatai, költői eszközei és leleményei a 43–45. strófában, a 60. versszak felfordult világra emlékeztető motívumaiban, a 67. szakasz 1–2. sorának a költő által kedvelt aforizmáiban fedezhetők fel. Hasonlóan eredeti szöveg még a 83. strófa 2–3. sorának körülírása, a 88. szakasz utolsó két sora, a 96. versszak részletező kifejtése és a 106. strófa kocka-hasonlata, mely Gyöngyösi egyéb alkotásainak oly kedvelt képe. A 113–114. szakasz szintén nem lelhető fel az eredeti latin szövegben.

Az udvarló levélre adott női válasz remekbe sikerült retorikai fogások révén mutatja meg azt az érzelmi-gondolati hullámzást, amely az illem megkívánta tartózkodás, a színlelt vagy igazi felháborodás, az elutasítás és elfogadás, a kétség, félelem és remény közt való vergődés – vagyis a fokozatos önmeggyőzés pszichológiai folyamatát tükrözi. A Paris–Helena-kapcsolatnak és következményének meséje Gyöngyösi kedvelt története, az életműben többször is hivatkozik rá, használja példázatképpen. A heroidáktól a Murányi Vénus és a Rózsakoszorú ajánló sorain és szövegtestén át, a Chariclia kivételével, minden művében felbukkan.

Penelope Ulissesnek

A fordítás eredetije Penelope Ulixi címmel első helyen szerepel Ovidius hősnőinek levelei között. A 116 soros mű a fordító keze alatt 68 versszak, azaz 272 sor terjedelművé vált. A 7–10. strófa ugyan Ovidius sorával indul, de egészében Gyöngyösi saját betoldása, miként a 15–16. szakasz is, melynek Ovidiusnál nincs nyoma. Badics Ferenc Gyöngyösi önálló szerzeményű szövegeit, bővítéseit fedezte fel még a 25–26., 28–30., a 45., a 49–52., az 59., a 63–65. és az utolsó, a 68. versszakok soraiban.

A férjét a háborúból hús éve visszaváró asszony monológyszerű episztolájának a szerelmében és hűségében állandó, s emiatt gyötrelmeknek kitett nő nemes, őszinte, individuálisan megélt érzelme adja emberi és költői hitelét.

Cuma várasában építettett Dédalus temploma

A hagyomány szerint szintén a fiatalkori Gyöngyösi-művek közé tartozó Cuma várasában építettett Dédalus temploma az eddigiéknél kevésbé tapad egyetlen konkrét klasszikus mitológiai történethez, így a fordítás az eddigiéknél is tágabb értelemben, kompilációként értendő. A 337 strófányi vers keretes elbeszélésébe – Aeneas bolyongásai során megérkezik Cumae városába, ahol, a Daedalus

által épített Apollón-templomra találván, a hétszáz éves Apollón-papnő, a jóstehetségű Sibylla elmeséli neki a templom festményeinek témáját – a szerző négy történetet illeszt:

Keret: Vergilius Aeneise VI. énekének 14–33. sora

Sibylla története: Ovidius Metamorphosésének XIV. könyve

Europa elrablása: Ovidius Metamorphosésének II. könyve, 833–875. sor

Minotaurus születése, a Labyrinthus, Minotaurus megölése, Theseus szökése: Ovidius Metamorphosésének VIII. könyve, 152–175. sor

Daedalus és Icarus repülése: Ovidius Metamorphosésének VIII. könyve, 185–235. sor.

S ezenkívül felhasználta még Ariadne Theseushoz intézett levelének, Ovidius X. heroidájának ötletét és szövegét.[33]

A költeménynek nem maradt fenn kézírata, szövegét egy 1724-es, nyomdahely nélküli – talán lőcsei vagy kassai – nyomtatványnak köszönhetően ismerjük, mely jelzi a mű fordításának tényét, de nem nevezi meg az átültetést végző poétát.[34] Dugonics, állítása szerint Faludi Ferencsel szemben, nem tartotta Gyöngyösi alkotásának, ám ez irányú érvelése önellentmondásokról terhes. Elismeri ugyan a vers érdemeit, viszont hiányolja belőlük azon méltóságot, „melly Gyöngyösiben tündöklék”, ezért egy Gyöngyösi-követő szerencsés próbálkozásának véli.[35]

A Gyöngyösi-életművet kiválóan ismerő Ráday Gedeon már említett Gyöngyösi-kronológiájában mások vélekedésével ellentétben a Murányi Vénus 1702-es kolozsvári zugkiadásának sajtó alá rendezőjével, Tsétsi Zakariással azonosítja a szerzőt,[36] akinek akrosztichonos verstechnikáját Kovásznai, valószínűleg helyes értékítéssel, „igen alávaló, gyermeki, jócska poétához” nem méltónak, őt magát pedig „igen sületlen elméjű” embernek nevezi. Vagyis nem tartja az általa nagyra becsült Dédalus temploma megírására alkalmasnak. Jóllehet Kovásznai Sándorral folytatott levelezésüknek központi témája ez az alkotás, s a marosvásárhelyi professzor argumentációja nyomán később talán maga is hajlandó az íróját Gyöngyösi Istvánban megtalálni. „Én régi traditiókból-is, de kivált a munkából és szép Descriptiókból azt hiszem, hogy a Cuma Városában épített Daedalus Temploma nevezetű Historia-is a Gyöngyösi gyöngyesztől szült. A verseknek szépsége, a benne lévő Stilus és Descriptiók nyilván arra mutatnak. Sőt az idő is megegyezik. [...] De hogy Gyöngyösi írta-légyen azt a Daedalus Templomát, azt bizonyítja az a tudálatos szép rendű gondolat, a képző elme munkájának ereje, de kivált az a Figura, mellyet a Rhetorok Descriptiónak hívnak, a melly a miképen minden ékesen szólásnak veleje, ugy a Poësisnek épen lelke és természetére tartozó dolog. Soha pedig senki a Magyar írók-közül, a mellyeket én olvastam, evvel a Figurával ugy nem tud élni, mint Gyöngyösi István. Minthogy azért ebben az Históriaban épen olyan Descriptiók vagynak, mint Gyöngyösinek más munkáiban, abból világosan következik, hogy azt is ő írta” – üzeni Ráday Gedeonnak a vásárhelyi tanár, Cicero, Plautus és Terentius fordítója, Janus Pannonius verseinek kommentátora.[37] Kovásznai következő leveléből kiderül, hogy Ráday a versben előforduló anakronizmusok, kronológiai bakugrások miatt perli el Gyöngyösitől a költeményt. Kovásznai viszont állhatatosan kitart előző vélekedése mellett, azzal érvelvén, hogy a magyar költő azokat nem tudatlanságból követte el, hanem azzal is a régi poétákat, Vergiliust, Ovidiust, Horatiust követte. „Azért minden bizonnyal nem más, hanem Gyöngyösi volt az; és az ő szép elméjétől szülhettek ilyen szép dolgok; nem másétól.”[38] Ráday újabb válasza a mű mitológiai

tévedéseire mutatott rá, állítván, hogy olyanokat a mitológiában igen járatos Gyöngyösi nem követhetett el. A klasszikus filológiában járatos Kovásznai viszont most ebből az irányból védelmezi a költőt: „Addig hányjuk vetjük a Daedalus Templomát, hogy talám utoljára közelebb jutunk hozzá. [...] én most azt igyekezem meg-mutatni, hogy Gyöngyösi nem volt olyan nagy Criticus és Chronologus, és egyéb munkáiban is ejtett hasonló vétkeket, és azért nem lehet tagadni, hogy a Daedalus Templomát ő írta, ilyen okon, hogy abban oly nagy hiba van a Mythológiára nézve.”[39] És sorolja a Porábúl megéledett Főnix anakronizmusait, végül ekképpen mentegetvén Gyöngyösit: „Vannak egyéb efféle nagy és sok hibák-is Gyöngyösi munkáiban; úgy hogy semmiképen nem hagyhatom helybe az ilyen okoskodást, hogy a Daedalus Temploma írója hibázott a Mythológiában s annak Chronológiájában, tehát nem írhatta Gyöngyösi! Kikelvén az oskolából és először udvari legény, író Deak mi lévén, azután-is Ispánságban az Vármegye dolgaiban forogván, nem érkezett arra, hogy az accurata kritikát megtanulja, hanem Ovidiust és más poétákat olvasgatván, és a természet poësisre huzván őtet, nagy poeta lett az Ovidius imitatioja által, de valóságos tudós ember nem volt soha. Hihető az is, hogy azt a Daedalus templomát ifjuságában írta, mely idő után még sokat tanult, épült.”[40] 1796 táján pedig – meggyengült látása miatt maga már nem vállalkozhatván tervezett Gyöngyösi-kiadása megvalósítására – Szombathi János sárospataki tanárt buzdította Gyöngyösi verseinek megjelentetésére, a megromlott szövegek emendálására, melyhez szerinte a Ráday Gedeonnál fellelhető művek nagy segítséggel szolgálhatnának. Egy Gyöngyösi-életrajz és a magyar vonatkozású történeti jellegű versek mellé „Belé kellene foglalni a Dédalus temploma nevű históriát, mert előttem mind régi traditiókból, mind egyéb argumentumokból bizonyos, hogy az is a Gyöngyösi munkája. [...] Az bizonyos mindenekelőtt, hogy a Gyöngyösi verseinél szebb és kedvesebb munka még eddig magyar nyelven nem született.”[41]

A fenti érvelésekben sok igazság rejlik: a vers poétikai, nyelvi, stilisztikai értékei és jellegzetességei Gyöngyösire vallanak, továbbá számos topikus-motivikus, szintaktikai és szintagmatikus egyezést mutatnak a Murányi Vénusszal vagy a Kemény János emlékezetét megörökítő Porábúl megéledett Főnixszel. Különösképpen árulkodó az Echo visszhangjának az a régiségben legfőként rá jellemző verstechnikai megoldása, az anadiploszisz (reduplicatio), amikor az Echo által megismételt versszakvégi szó a következő szakasz első sorának elején újra előfordulva gördíti tovább a szöveget hét strófán át (V/27–33):

Nem is hagyott itt szegínsége. (Echo) Ínsége!

.....

Ínsége már nem volt, mert az elmaradott,

.....

Hamis hitet talám nem fogadott. (Echo:) Adott!

.....

Adott, úgy van, látom, s csak megcsalt egy vázzal...

E bravúr a Kemény János-versben tovább bonyolódik – amire Zrínyi Miklós A vadász és Echójában találunk még példát –, a következő versszak első sorának elején egy kötőszó után tűnik fel újra Echo szava (II/VI/10–12):

.....

Hogy lett levelemnek eltévedte. (Echo) Vette.

.....

Bár vette is, de a posta későn járván,

.....

Hogy értsem, mint vagyon, alig várván. (Echo:) Árván.

.....

Bizony árván, minthogy elvesztette társát...

Forrás- és olvasmánytörténeti szempontból ugyancsak jelentős darab a Dédalus temploma a Gyöngyösi-életműben. Erről éppen a sokat kárhoztatott anakronizmusok árulkodnak, amelyeket egykor a versértők – köztük, mint láttuk, Ráday Gedeon, de Toldy Ferenc is – súlyos vétségnek tartottak: egyes középkori vagy reneszánsz művek hősei vajon miként bukkanhatnak fel az antik mítoszok szereplői között. Megtalálható erre is a Gyöngyösit védelmező pontos válasz: Árgirus és Tündér Ilona, Guisquardus és Gismunda, Lucretia és Eurialus, Lucina és Apollonius esetére nem a szereplők, hanem minden esetben a költő-narrátor utal a szövegben, mely példázatokkal a szöveg állításait erősíti meg az olvasóval való kommunikációjában. Említésük számunkra azzal a haszonnal jár, hogy általuk kiviláglik, milyen epikai hagyományba ágyazódott Gyöngyösi költészete, azaz mik voltak olvasói élményei, írói előképei. Ezért oly jelentős az Ariadne–Theseus helyzetében felidéződő fogoly magyar ifjak és a török császár lányának szerelme, mert – Badics Ferenc megfigyelése szerint – arról tanúskodik, hogy szerzőnk a Szilágyi Mihály és Hagymási László históriáját megéneklő, magyar eredetű XVI. századi széphistóriát is kedvelt olvasmányélményei között tartotta számon.

Proserpina elragadtatása

Egészen a XX. századig ismeretlen, Gyöngyösinek tulajdonítható mű, a „Gyöngyösianumok” után kutató Badics Ferenc talált rá 1917 tavaszán a kecskeméti református kollégium kéziratai között, és 1918. május 6-án mutatta be az Akadémia I. osztályának ülésén.[42] A kötetet, melynek hat nem különösebb tehetségről tanúskodó verse között ott szerepel a Palinódia és a Csalárd Cupido másolata is, Rétey T. Ádám 1729 és 1732 között, a sárospataki kollégium diákjaként írta össze, ahonnan Szerencsre került rektornak, majd a Veszprém megyei Csajágra lelkésznek, ahol 1739-ben hunyt el. Az egy saját szerzeményt is tartalmazó versgyűjteménye halálát követően egykori tanuló társa, Pápai Molnár Mihály győri rektorhoz – peregrinációja után tarcali és diósgyőri lelkész – került. A szerző-fordító megnevezését nélkülöző alkotáson Badics azonnal felismerte annak Gyöngyösi kezére és szellemére, valamint költői világára valló jellegzetességeit, s a költeményt – melyről korábban egyetlen szó sem esett a Gyöngyösi-szöveghagyomány történetében, s nyomtatott kiadásának sem volt híre – felvette kritikai kiadásának 1921-ben megjelent második kötetébe. Attribúciós kísérlete meggyőzőnek bizonyult, s noha azóta sem került elő számottevő, megfontolásra érdemes újabb adalék Gyöngyösi István szerzősége mellett, annak megkérdőjelezésére sem merült fel nyomós ok és érv.[43] Sőt, tovább szaporíthatók azok a nyelvi, képi és verstechnikai momentumok, megoldások, amelyek révén a Proserpina elragadtatása szervezesebben köthető Gyöngyösi korai költészetéhez.

A magyar költemény fordítás-kompiláció. Tárgyát a görög mitológiában megjelent Démétér-kultuszt felelevenítő római költészetből veszi: Démétér (Ceres) lányát, Perszephónét (Proserpinát) elrabolja a magánytól és (az Aphrodité-Venus által felajzott) szerelmi vágytól gyötrődő Aidoneus (Pluto), az alvilág istene. Anyja – nem ismervén a nőrablás végrehajtóját, okát és körülményeit – vesztesége feletti hatalmas fájdalomában a lány keresésére indul. Eredménytelenül bejárva a földet, felháborodva magához Jupiterhez megy, akitől lánya származik, jogorvoslatért. Jupiter azonban egyenrangúnak, magukhoz és a lánynak méltónak tartja a vőlegényt. Meghatja viszont Ceres őszinte anyai fájdalma, ezért egyetlen feltétellel beleegyezik abba, hogy Proserpina visszakerülhessen anyjához: ha semmit nem evett az alvilágban. Kiderül, hogy a lány három szem – más változatok szerint hét szem – gránátalmamagot vett magához. Végül a jupiteri bölcsesség – mindenki megelégedésére – úgy határoz, hogy Proserpina hat hónapot férjével az alvilágban, hatot pedig

anyjával a földi világban töltsön. (Az eredeti mítosz szerint az év egyharmadát az Alvilágban, kétharmadát a földön tölti.)

Proserpina mitológikus története jelképes értékű: az ősszel elvetett, télen elhaló s tavasszal kikelő, új életre támadó, illetve azt adó magot szimbolizálja. Aminthogy Cereshez is a makk-evő emberiséget földművelésre és gabonatermesztésre megtanító mitikus szerep kötődik.

Az istennő és lánya esetét – nem előzmények nélkül – homéroszi himnuszok örökítették meg, a népszerűvé vált történetet Ovidius terjesztette el a latin irodalomban. Két műve, a *Fasti* és a *Metamorphoses* is sort kerít bemutatására. Gyöngyösi természetesen már iskolai tanulmányai során, Eperjesen, vagy főleg Sárospatakon megismerkedhetett velük, s mint az ovidiusi életmű általában, e feldolgozások is nagy hatással lehettek rá. Comenius közelében, vagy néhány évvel később találkoznia kellett azonban a másik eredeti feldolgozó, Claudius Claudianus, IV. századi – akkor már latinul verselő alexandriai származású római – költő *De raptu Proserpinae* című alkotásával. Ezt elsősorban az tette lehetővé, hogy nem sokkal korábban, 1650-ben Amszterdamban és Frankfurtban is megjelent Claudianus összes munkájának kiadása. Valójában nem tudjuk, hol és mikor jutott hozzá a szöveghez Gyöngyösi – Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtárában megvolt, de a sárospataki Rákócziakéban nem[44] –, esetleg Wesselényiéknél, vagy később, Pozsonyban, illetve Bécsben. Mindenesetre Trencsényi-Waldapfel József, miként Rimaynál és Liszti Lászlónál, a Murányi Vénus esetében is kimutatja Claudianus ismeretét: Cupido nyilainak, illetve Cupido lakásának, „háztájának” ellentétező értelmű és értékű leírásában. Aminthogy a fénixmadárról szerzett ismereteinek gyökereit is Claudianus egyik versében vélhettük felfedezni.[45]

A mű keletkezésének időpontjáról Badics találgatásokba bocsátkozik. Szerinte a legkézenfekvőbb időpont 1668–1670, amikor a Széchy Mária által Balog várába száműzött Gyöngyösi ezzel vigasztalódott, vagy 1671 nyara lehet, amikor a pere miatt Pozsonyban tartózkodó úrnőjét segítette jogi tanácsaival az ügyvéd költő. Mind a Murányi Vénusszal, mind a Kemény János-verssel mutat nyelvi-képi rokonságot, de koraiságáról árulkodik kezdetlegesebb verselése és éretlenebb rímélése is. Harsányi István meg volt róla győződve, hogy az Ovidius-átültetésekkel együtt e versét is Sárospatakon készítette a költő.[46]

A fordítás-átdolgozás-kompiláció Claudianus nyomában halad, de a IV–V. részben Ovidius két munkája (a *Metamorphoses*, s szövegszerűen a *Fasti*) a vezérfonal, mivel Claudianus műve töredék: az ő III. könyve végén Ceres éppen csak elkezdí lányát kutató bolyongásait. (Hajdu Péter szerint az emberiség életét megkönnyebbitő gabonaadománya lett volna a IV. könyv témája, fontos eleme.)[47]

Gyöngyösi módszere a szoros fordítás, átdolgozás, betoldás, elhagyás, illetve az egyes sorok versszakokká bővítésének elegye. Ahol Claudianus szövege már nem ad megbízható támaszt, ott folyamodik Ovidius segítségéhez.

Badics Ferenc szövegösszevetése szerint az első rész Claudius I. könyvét követi, de az Előljáró beszéd Gyöngyösi önálló szerzeménye.

E részben önálló szerzettetésű még:

– a 17. versszak 2–4. sora,

- a 44–49. versszak, Proserpina szépségének részletező leírása,
- az 52–53. szakasz betoldása,
- a 106–109. strófa szituációteremtő betoldása, az első két sor kivételével.

A második rész Claudianus II. könyvén alapszik, de mellőzi annak Florentinus nevű barátjához írott bevezetőjét és a könyv 1–70. sorának vészjósító jeleit, illetve Proserpina és az őt kísérő istennők, nimfák pompás öltözetének leírását.

E részben saját szerzeménye:

- a 12. versszak,
- a 44., 48–53., 57. strófák szubjektív hatását kifejtése-továbbírása,
- a 92–95. szakasz, az alvilági elhálás megtörténének jelzése.

A harmadik rész mellőzi Claudianus III. könyvének 1–65. sorát, az istenek tanácskozását, melyben Jupiter megtiltja nekik, hogy Ceres előtt felfedjék Proserpina elrablásának kiletét.

Önálló betoldásokat Badics nem tár fel.

A negyedik részben Gyöngyösi megszakítja Claudianus III. könyvének követését, ugyanis annak második feléből szervezi e részt, a végét pedig majd az ötödik részben hasznosítja.

Saját szerzetetésű:

- a 13/2–14. versszak,
- a 21–23. szakasz,
- az 54–56. strófa, mely hangulatilag és kifejezéseiben erősen egybecseng a Murányi Vénus I/192–194. szakaszával.

Az ötödik rész elejéhez használta fel Gyöngyösi Claudianus III. könyvének végét, s Ceres monológjához (7–26. versszak) és bolyongásai kezdetéhez, illetve anyai fájdalomnak érzékeltetéséhez, elfogyván forrása, Ovidius Fastiját vette ihlető matériául (Lib. IV. 565–618.), csakúgy, mint korábban tette Claudianusszal.

Eredeti, önálló szerzemény:

- az 1–6. versszak, mely terjedelme és szemléletes hajnaléírása révén a Murányi Vénus II/1–6. szakaszára emlékeztet,
- a 34–40. strófa, a Fasti IV. 575–584. sorainak ihletésén alapuló bővítmény.

Gyöngyösi tehát – túl az általános inspiráción – Claudianus kiegészítéséül használta fel Ovidiust, mindenekelőtt a Fastit. Ám ahogyan arra már Badics Ferenc is felhívta a figyelmet, „...őt a mondai anyagból a symbolikus vonatkozásoknál és mysteriumoknál jobban érdekelhette maga a kalandos mese, mely tele van érzelmes helyzetekkel, változatos színhelye pedig szinte kínálkozik a festői leírásokra.”[48]

Ezáltal Proserpina története egy mitológiai keretbe ágyazott, jól végződő szerelmi kalanddá süllyedt. Kibédi Varga Áron szerint Proserpina allegóriájának „tanulsága mintha ellentmondana a másik két allegóriának – a Csalárd Cupidóról és a Rózsakoszorúról van szó, J. J. –: a jupiteri ítélet elfogadja az alvilágot, menny és pokol koegzisztenciáját; míg a többi Gyöngyösi-mű értékrendje egyértelmű, csak a házasság, csak a tisztaság, csak a lélek győzedelmeskedhet, addig itt Jupiter nem az osztatlan, az egységes igazság felé hajlik, hanem egyfajta metafizikai kompromisszumot propagál”,[49] vagyis hat hónapig az istenek között, hat hónapig az alvilágban tartózkodjék Proserpina.

Gyöngyösi tehát, miközben vállalta a claudianusi mű értékrendjét, téma- és szövegkezelése során elveszítette az eredeti alkotás üzenetét, Claudius Claudianus költői világvilágának beszédes hordozóját, melyet Ritoók Zsigmond ekként tárt fel: Ceresnek szenvedni kell, „...hogy majd a gyötrelmes keresés után örömeben az embereket a gabona áldásában részesítse. Proserpinának az Alvilágra kell szállnia, hogy az emberek élhessenek, hogy a világ rendje fel ne bomoljon, s a sötétség pusztító erői el ne áraszzák a földet. Az öröm a szenvedésből fakad, az élet a halálból. Élet és halál összefüggését emeli ki Lachesis mindjárt a mű elején: Pluto adja mindennek a végét és mindennek a magját is (1,57–62). Ez az egység jut kifejezésre Proserpina sorsában, aki a fent és a lent között a kapcsolatot megteremti: az apja Iuppiter, az égi, az anyja Ceres, a földi, a férje Pluto, az alvilági isten. [...] Az egymásnak feszülő, fenyegető ellentétek általa, az ő elrabolgatása, szenvedése és időleges, de évente ismétlődő halála által jutnak összhangba – az emberek javára. Proserpina a különféle népek hiedelemvilágából ismert »gabonalány«, aki, mint mag, meghal, hogy belőle új élet fakadjon.”[50]

Sajnos, mindez így „nem jött át” Gyöngyösi fordításán. A mitológiai dimenzió kiiktatásával az anyai fájdalom, és a lány földi világ elvesztése feletti bánata jórészt Ceres és Proserpina magántörténetévé alakult át – Gyöngyösi számára az emberi érzelem volt fontos. Viszont Claudianus ismerete nyomán létrehozta azt a műfajkeveréket, amely a nagy Gyöngyösi-versek igazi jellemzője. Késő római mesterét elismerés illette, mert „...az ő műfaji újítása olyan keverék forma, amely a görög panegyris és a latin eposz házasságából született...”[51] S az „utolsó római költő”-nek nevezett Claudianust saját kora meggyőző erejű okfejtéséért és érveléséért kedvelte, az utókor pedig azért csodálta, „...amiért fantáziadús költői színezésével, könnyedén erőteljes kifejezőképességével és harmonikusan áradó verselésével a legkopárabb és legelcsépeltbb témákat is változatosná tudta varázsolni.”[52]

Mindezt, szinte ugyanezen méltató jelzőkkel, XVII. századi magyar követőjéről is megállapította a szakirodalom, azzal kiegészítve, hogy e műfaji keverékbe még a históriás ének, a széphistória és a házasságdícsérő vers, a humanista epithalamium alkotóelemeit is beolvasztotta.

Mi már csak azt fűzhetjük hozzá, hogy mind a Csalárd Cupido, mind a Proserpina elragadtatása Gyöngyösi szerkesztői tehetsége mellett is tanúskodik, azt igazolja, hogy zökkenőmentesen ötvözte egybe a különböző forrásokat, ötleteket, szövegeket. S akik ebbéli ügyetlenségéért marasztalták el (Kazinczytól Arany Jánosig és tovább) – mint életműkiadásunk korábbi köteteinek utószavaiban Kibédi Varga Áron kutatásai nyomán[53] jeleztük –, jóllehet számos esetben joggal tették, valójában Gyöngyösi és kora retorikai-esztétikai elváráshorizontját mellőzve állították azt.

[14] Klaniczay Tibor, A szerelem költője, in *Uő, Reneszánsz és barokk*, 2. kiad., Szeged, 1997, 147–235.

[15] Arany János, Gyöngyösi István, in *Arany János Összes Művei*, XI, *Próza művek*, 2, sajtó alá rend. Németh G. Béla, Bp., 1968, 434. Ugyanitt erről még fontos észrevétele: „Toldy a magyar verses regény kezdőjét (vagy folytatóját) látja benne. Méltán, ha választott tárgyait, ha a mozgató alapeszmét tekintjük, mely nem más, mint a szerelem”.

[16] *A Konstancinápolyba, vö. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, II, *Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., 2000, 276.

[17] Gyöngyösi Istvánnak *Költeményes Maradványi*, Pozsony és Pest, 1796, *Elő-Intés*, LVII–LVIII. Dugonics idézi is az 1772-es kiadás olvasóhoz címzett ajánlását, amely azonban feltehetőleg a kiadótól s nem a szerzőtől származik. „A kegyes olvasóhoz. Bizonyos az: hogy mennél többet fárad a penna, annál vastagabban fog. Te azért, kegyes olvasó, meg-ne-ütközzél: hogyha valahol a munkátskában is a penna egy kevéssé vastagabban fogott vólna: mert azok is olly dolgok: mellyek meg-történhettek. Ennek olvasásához tehát készületlen ne nyúlly; hanem, mivel mindennek ideje vagyon, annak olvasására bizonyos időt szabj; és abban azt, nem sietve, s mint-egy-futva; hanem halkkal, és figyelemmel egészen által-olvasd, eltávoztatván az ide s tova kapdozó ugrándoaszt az olvasásban, és úgy a csalárd Cupidónak kegyetlenségét meg-ismérheted, és annak mérges nyilait a tiszta életnek Geniussával el-kerülheted. Olvasd azért jó igyekezettel. Te magad pedig élly kívántt áldásban, s jó egészségben.” (LX) Dugonics úgy tudta, hogy birtokolja Gyöngyösi művének autográf kéziratát is, s azt e kiadással egybevetve, jelezni szerette volna a két szöveg eltéréseit. Ugyanis sokat tusakodott, hogy aszerint a nála lévő kézirat szerint közölje a verset, vagy „amint már régtől fogva olvastatik az egész magyar világtól, meg-rakva sok kaczérságokkal”. (LVIII) Mivel a „meg-ocsmányított Cupidót” eddig mint Gyöngyösi szerzeményét olvasták, a betoldott részek pedig annyira hasonlítanak Gyöngyösiéhez, hogy „azok között eddig semmi különbséget nem tehettek a leg-tudósbbak is”, nem akarván a szövegbe beleavatkozni, úgy dönt, hogy a kézirat szerinti textust álló betűkkel, a hozzátoldott versszakokat pedig dőlttel közli. Később megismétli ezen elképzelését, azzal is érvelve, hogy jóllehet a bővítmények nem szerepelnek a kéziratban, de a második és harmadik kiadásban esetleg mégis a szerző maga „ragasztotta hozzá” az új strófákat a vers testéhez. Végül azonban mégsem közli a „kaczér toldalék”-ot. Dugonicsnál egyébként az a kézirat példány járt, amely ma is megtalálható az OSZK Kézirattárában (Quart. Hung. 186.). Ez szolgált kiadásunk alapjául, miként Badics kritikai kiadásának is. Dugonics állítása szerint a kötetkét Mérei Sándor nevű tanítványától kapta, aki atyja könyvtárából kölcsönözte azt sajtó alá rendezése számára. A kézirathoz kötött autográf misszilis szerint később a Beniczky család tulajdonába került, s Beniczky Miklós 1826. január 30-án Csongrádon kelt levele kíséretében küldte fel a kéziratgyűjtő Jankovich Miklósnak. Sajnos, a kéziratot Nagy Iván nyomán sokáig autográfnak vélték, ma is úgy szerepel a köztudatban és Stoll Béla (általunk lektorált!) kézirat énekeskönyv-bibliográfiájának még második, javított és bővített kiadásában is – 133. sz. tétel –, jóllehet Badics Ferenc még kritikai kiadásában annak vélte, Gyöngyösi-monográfiájában már jelezte, hogy az semmiképpen sem lehet autográf. (Badics Ferenc, *Gyöngyösi István élete és költészete*, Bp., 1939, 177.)

[18] Lelőhelye és jelzete: Kovásznai Sándor, Gyöngyösiről írt száz magyar versek, Ráday Könyvtár, K 1.508/XII.

[19] Kiss Áron, Kovásznai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz, Gyöngyösi István munkáiról, Figyelő, 1876, 368.

[20] Gorzó Nándor, Id. gróf Ráday Gedeon: Gyöngyösi munkáinak chronologica rendi, in Gyöngyösi almanach, Bp., 1983, 138.

[21] Kézirata: OSZK, Oct. Hung. 1079. Vö. még Palotai György 1736-os másolatával, uo., Oct. Hung. 762.

[22] Vö. még: Jankovics József, A „meg-ocsmányított Cupido”, in Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára, Bp., 2003, 17–18.

[23] Pl. Tóth Béla, Gyöngyösi István költészete, Debrecen, 1936, 20. A Csalárd Cupido, illetve Gyöngyösi – „a szerelem epikusa” szerelemfelfogásának társadalmi-ideológiai-esztétikai meghatározottságát a legalaposabban Agárdi Péter tárgyalja, vö. uő, Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világgépe), Bp., 1972, 154–163, 169–188 (Irodalomtörténeti füzetek, 78). – Riedl véleménye szerint: „Ez a költemény voltaképp allegorikus költemény és azt lehet mondani: a házasságnak allegóriában való dicsérete.” (Riedl Frigyes, A magyar irodalom története Zrinyi halálától Bessenyei felléptéig. Dr. Riedl Frigyes egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte és kiadta: Csoma Kálmán, Bp., 1908, 122.) Másutt: „A költemény tehát mintegy Diana győzelmét Vénuson adja elének. Kissé különös, hogy Diana szembe van állítva Vénussal, a szerelem a házassággal.” Uo. 128. – Nagy László szerint „Az allegorikus formába burkolt, morális célzatú erotikus ábrázolásra Gyöngyösinél a Csalárd Cupido a legjobb példa”. „Morális tendenciája a szűzi életre buzdítás; Cupido veszedelmes nyilaitól szeretné megóvni az olvasót, kiváltképpen az ifjakat, ezért fűzi össze tanulságos történeteit. Érzéki heve az alkotás pillanataiban azonban annyira elfeledteti vele magasztos szándékát, hogy ingerlő erotikával kiszínezett történeteivel végeredményben inkább csábítanak érzéki, mint szűzi életre.” Végül aztán annyira megfélekedezik eredeti morális célkitűzéséről, hogy a szűzies, tiszta élet dicsérete helyett az asszonyi nem magasztalásába kezd, s ezért nem hiteles a konklúzió, az aszkétikus életre történő fogadkozás. Vö. Nagy László, Gyöngyösi és a barokk, Bp., 1929, 8–10.

[24] Rupp Kornél, A csalárd Cupidónak kegyetlenségét megismerő és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek Géniuma. A költő kéziratából kiadja Rupp Kornél, Bp., 1898, 194 l. (Ez sem Gyöngyösi kéziratából, hanem annak valamely másolatából készült.)

[25] Horváth János, Gyöngyösi s a barokk ízlés, in Uő, A magyar irodalom fejlődéstörténete, Bp., 1976, 138.

[26] Vö. Porábúl megelégedett Főnix..., lásd Jankovics–Nyerges 1999, 199–200, illetve Kovács Sándor Iván, „Eleink tündöklősége”, Bp., 1996, 38–45.

[27] Balassi Bálint, Szép magyar komédia, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szabó Géza, utószó Kőszeghy Péter, Bp., 1990, 12.

[28] Pl. a IX. Célia-versben: Átkozott Cupido, szerencsémert rontó, / régi nagy ellenségem, / Hazámból kiűzél, ide is rám jüvél, / érd bátor immár végem, / Csak tüzedet ne szíts, szívemben se többíts / régi

szerelmes mérgem! Hasonló vershelyzetet találunk a kétes hitelű Balassi-versek között az Ímé, ez szívembe..., Venus asszony udvarától elvált legénynek búcsúzó éneke, Venus Cupidót küldi elvált szolgája után, ki által visszahívhatja. Vö. Balassi Bálint Versei. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza, Bp., 1994, 157–158, 217–223 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 4). Rimaynál: Venus, fajtalan hús, / Csipkéből tekert gúzs, / Elméknek bojtortánja, / [...] Buja Venus ellen / Szűz Diana velem / Ezeket most íratva... Ács Pál, Rimay János Írásai, Bp., 1992, 67–69.

[29] Michel Foucault, A szexualitás története, A tudás akarása, ford. Ádám Péter, Bp., 1996, 119.

[30] Tar, Ibolya, Gyöngyösi und Ovid, Acta Classica Univ. Scient., Debrecen, 1998–1999, 133–135.

[31] Vö. Martin Schanz–Carl Hosius, Geschichte der römischen Literatur, München, 1935; Michael von Albrecht, Geschichte der römischen Literatur, Bern, 1992; Heinrich Dörrie, Der heroische Brief, Berlin, 1968.

[32] Egyetemes Philologiai Közlöny, 1887, 31–43, 335–350. A versek ma is eredeti lelőhelyükön, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában vannak, a Fol. Hung. 128. jelzet alatt.

[33] Baratska Gyula, Dedalus temploma, Kalazantinum, 1914/1915, 29–36, 53–59, 115–119.

[34] Kiadásunkhoz ugyanazt az OSZK-példányt használtuk, mint Badics Ferenc. A kötetke eredetileg Horvát István könyvtárába tartozott.

[35] „Azt mondhatom mindazáltal, hogy azon munkák között, melyeket Gyöngyösi munkáihoz toldani kívántak a füst-faragók; ezen versek legszebbek, ki-vévén Cupidonak toldalékját.” (Elő-Intés, LXXIV–LXXV)

[36] I. m., 137, 140.

[37] Marosvásárhely, 1789. júl. 8. I. m., Figyelő, 1876, 367–368.

[38] Marosvásárhely, 1789. nov. 15. Uo., 370.

[39] Marosvásárhely, 1790. jan. 12. Uo., 370–371.

[40] Uo., 372.

[41] Kovásznai Sándor Gyöngyösi Istvánról, közli Szinyei Gerzson, Figyelő, 1884, 388.

[42] Badics Ferenc, Gyöngyösi István ismeretlen elbeszélő költeménye (Proserpina elragadtatása), Bp., 1921 (Akadémiai értekezések a nyelv- és széptudományi munkák köréből, XXIV. kötet, 1. sz.) A vers mikrofilmje az MTA Könyvtárának kézirattárában, jelzete: A 5108/III. Rétey-kódex.

[43] Bán Imre az akadémiai kézikönyvben így ír róla: „Szinte bizonyos, hogy a sárospataki iskolában tanuló ifjú Ovidius-fordításokon csiszolta tollát; a Cuma városában épített [!] Daedalus temploma, valamint a Proserpina elragadtatása című antik tárgyú költői elbeszélések pedig jó átmenetet alkotnak a reneszánsz széphistóriák és Gyöngyösi nagyobb igényű verses elbeszélései között. E megfontolások és a hiteles költeményekkel egyező motívumok, fordulatok mégsem

elégségesek ahhoz, hogy megnyugtató módon bizonyítsák Gyöngyösi szerzőségét. Ilyen Gyöngyösi modorú költemények ugyanis a poeta-alispán ügyes 18. századi utánczó kezén is létrejöhetnek.” A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. A magyar irodalom története, II, szerkesztette Klaniczay Tibor, Bp., 1964, 186–187. Ilyen „ügyes 18. századi utánczó” azóta sem került elő. Agárdi Péter kismonográfiájában – minden különösebb argumentáció nélkül – a „legkevésbé hiteles” Gyöngyösi-művek között tartja számon, a Dédalus templomával együtt.

[44] Badics, i. m., 462. Kérésemre Zvara Edina volt szíves összegyűjteni a szegedi Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez című sorozat már megjelent és még készülóban levő könyv- és könyvtártörténeti köteteiből a Claudianus-recepcióra vonatkozó adatokat. Az adott időszakban a Gyöngyösi István számára esetleg elérhető könyvtárak közül a kassai jezsuita rendház könyvtára, a pozsonyi jezsuita kollégium bibliotékája, a nagyszombati egyetem gyűjteménye és Vitnyédi István soproni könyvesháza jöhetne szóba, mint ahol elérhető volt a késő római költő életműve.

[45] Waldapfel József, Gyöngyösi-dolgozatok, Bp., 1932, 18. Vö. Gyöngyösi István, Márssal társolkodó Murányi Vénus, I/166–185, 187–189.

[46] Harsányi István, Gyöngyösi István és László sárospataki diáksága, Sárospataki Hírlap, 1920, 20–24. sz., 18–19. A datálás post quemjét (1651. aug. vége) az Adria tengernek Syrenaja című Zrínyi-gyűjtemény megjelenése segít meghatározni. Kovács Sándor Iván invenciózus megfigyelése: Gyöngyösi e művében (II/65–71) a Szigeti veszedelem III. énekét imitálja (35–37.), amikor Zrínyi évszakvers-betétjét idézi fel. (Szöveggyűjtemény, i. m., 264–265.)

[47] Hajdu Péter, Claudius Claudianus eposzai, Bp., 2002, 148.

[48] Gyöngyösi István összes költeményei, II, Bp., 1921, 462.

[49] Kibédi Varga Áron, Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa), Irodalomtörténet, 1983, 585.

[50] Ritoók Zsigmond, Egy félbemaradt eposz a késő ókorból, Protestáns Szemle, 1992, 34–41.

[51] Cameron, Alan, Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius, Oxford, 1970, vi–vii. (Idézi Dávidházi Péter, „A múlt, hatalmunknak egyik eleme”, Az irodalomtörténet használata Toldy jeliséje óta, in Hatalom és kultúra / Power and Culture, az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus plenáris előadásai, szerk. Tuomo Lahdelma, Jankovics József, Nyerges Judit, Petteri Laihonen, Jyväskylä, 2002, 19.) Vö. még Hajdu, i. m., 74–79.

[52] Gibbon, Edward, The Decline and Fall of the Roman Empire, New York, é. n., II, 129–130. Idézi: Dávidházi Péter, i. m., 20.

[53] Kibédi Varga, i. m.

Mentve: 2023.10.18.

<https://mek.oszk.hu/06000/06098/html/index.htm#d0e13746>